УДК 352 (477) „19”

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Середа А.М., к.і.н., доцент

Запорізький національний університет

У статті аналізуються державно-управлінські процеси в Українській державі гетьмана П. Скоропадського, рівень легітимності влади гетьмана, його правовий статус, місце та роль у системі органів державного управління. Досліджено структуру та компетенцію центральних та місцевих органів державного управління, охарактеризовано інститут державної служби Української держави.

У дослідженні розкриті методи управління, які застосовували центральні та місцеві органи Української держави.

Ключові слова: гетьман, гетьманат, державний службовець, орган держави, посадова особа, система державного управління.

Середа А.Н. ОРГАНЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ В ПЕРИОД ГЕТМАНАТА П. СКОРОПАДСКОГО / Запорожский национальный университет, Украина

В статье анализируется государственно-управленческие процессы в Украинском государстве гетмана П. Скоропадского, уровень легитимности власти гетмана, его правовой статус, место и роль в системе органов государственного управления. Исследована структура и компетенция центральных и местных органов государственного управления, охарактеризован институт государственной службы Украинского государства.

В исследовании раскрыты методы управления, используемые центральными и местными органами Украинского государства.

Ключевые слова: гетман, гетманат, государственный служащий, должностное лицо, орган государства, система государственного управления.

Sereda A.N. ORGANS OF STATE ADMINISTRATION IN UKRAINE IN THE PERIOD OF HETMANAT OF P. SKOROPADSKIY / Zaporizhzhya national university, Ukraine

In the article analyzed state and administrative processes in the Ukrainian state of hetman P. Skoropadskiy, level of legitimity of hetman power, his legal status, place and role in the system of state administration organ. A structure and jurisdiction of central and local organs of state administration is investigated, the institute of government service of the Ukrainian state is described.

In research methods are exposed managements in-use the central and local organs of the Ukrainian state.

Key words: hetman, hetmanat, civil servant, public servant, organ of the state, system of state administration.

Динамічні процеси становлення та розвитку інститутів державного управління на сучасному етапі мають свою історичну традицію. Проблема створення ефективної моделі збалансованих державно-управлінських відносин поставала перед українським суспільством протягом усього періоду його існування.

Ідея гетьманату була актуальною протягом XVIII – початку XX ст. Саме початок XX ст. збудив в Україні історичні прагнення мати свою державу. Українська Центральна Рада протягом короткого часу досягла значних політичних успіхів, але необхідність встановлення гетьманату була зумовлена тим, що політико-правові досягнення Центральної Ради не були втілені в життя через відсутність ефективних державно-управлінських структур.

Метою даного дослідження є аналіз державно-управлінських відносин у державі гетьмана П. Скоропадського в 1918 р, а саме статусу гетьмана в системі державного управління; структури та компетенції центральних та місцевих органів державного управління; форм та методів управлінської діяльності органів державного та місцевого управління.

Останнім часом Українська держава П. Скоропадського стала предметом наукових пошуків багатьох дослідників, з'явилася низка робіт, у яких досліджуються різні аспекти даної проблеми. Особливу цінність мають наукові доробки вітчизняних правників, зокрема, О.М. Мироненко, О.Л. Копиленко і М.Л. Копиленко. Свій внесок у вивчення даної проблеми зробили М. Кобилецький, Ю. Павленко, Ю. Храмов, Ж. Дзейко, Ю. Вовк. Окремі аспекти державно-управлінської діяльності висвітлюються в статтях Л. Гайдукова, Д. Веденєєва, О. Машевського, В. Мусієнка. Поряд із цим ряд питань, пов'язаних із організацією державного управління залишились поза увагою дослідників.

Гетьманат, як і всі українські уряди доби так званих визвольних змагань 1917-1921 рр. носив характер експерименту. Українська Держава Павла Скоропадського базувалась на переплетінні монархічних, республіканських і диктаторських засад.

Для реалізації політичної програми Скоропадський насамперед реформував механізм держави. Він зазначав, що спочатку і «не думав про відновлення в Україні гетьманства, а тільки про дуже коротку диктатуру, на час поки вдасться сформувати більш помірковану владу» [1].

Механізм Української Держави знаходився на початковій стадії формування. Система вищих органів державної влади ще не досягла повного розвитку, їх компетенція не мала чіткого розмежування. Крім того, на створення та розвиток системи центральних органів влади вплинуло утворення «Українського Національного Союзу» і виникнення елементів двовладдя в листопаді 1918 р.

У щоденниках гетьман наполегливо підкреслював повну відсутність у своєму характері честолюбства. Іменував він сам себе по-різному: Гетьман всієї України, Ясновельможна особа Гетьмана всієї України, Ясновельможний пан Гетьман Всієї України, гетьман України обох боків Дніпра та військ Козацьких і Запорізьких, Найвищий Вождь Української армії і флоту, Король України, Великий Князь Київський та Король Галицький тощо.

Специфічною рисою моделі державного управління Української держави було домінування органу держави в одній особі – гетьмана над іншими державними організаціями. У першому законі, який називався «Про гетьманську владу», були викладені повноваження гетьмана. Так, виключно гетьманові належала «влада управи» в усій українській державі. Він призначав «отамана Ради Міністрів», за поданням якого затверджувався кабінет міністрів. Гетьман, як і президенти багатьох сучасних демократичних держав, обіймав три посади: глави держави, глави виконавчої влади і головнокомандуючого збройними силами. У «Відродженні нації» В. Виниченко вказував на те, що деякі українські політичні сили запропонували розглядати гетьмана як «тимчасового президента» України [2]. Але, на нашу думку, ставити знак рівності між президентом і гетьманом – це перебільшення.

29 квітня 1918 р. П. Скоропадський затвердив «Закони про тимчасовий державний устрій України», у яких декларувалася ідея сильної влади заради політичних і соціальних реформ. Так, ст.1 «Законів» говорить, що "влада управління належить виключно до Гетьмана України" [3]. Гетьман домінував над іншими державними організаціями, що було специфічною рисою моделі державного управління Української Держави. У першому розділі «Про гетьманську владу» «Законів про тимчасовий державний устрій України» закріплені виключні повноваження гетьмана на: ствердження законів, їх санкціонування, без якого жоден акт не мав сили (повноваження в галузі законодавства); призначення голови уряду, затвердження за поданням голови Ради Міністрів членів її кабінету, скасування кабінету міністрів у повному його складі, призначення на посади і звільнення інших урядовців у разі, коли для останніх законом не встановлено іншого порядку (кадрові повноваження); вище

керівництво міжнародними зносинами Української Держави; право вважатися верховним воєводою української армії і флоту; оголошення окремих районів на військовому, осадному або виключному становищі; помилування засуджених, пом'якшення кари або повне прощення злочинних дій із звільненням від кримінального переслідування і суду; складення казенних взимок; дарування милості в особливих випадках, коли цим не порушуються нічиї охоронювані законом інтереси і громадянські права (повноваження судової влади) [4].

Виходячи з перелічених прав, можна зробити висновок, що гетьман особисто міг взяти на себе розв'язання і великої і незначної проблеми, що він і робив далі, аж до питань, пов'язаних зі зміною прізвищ.

Гетьман був обраний тимчасово до обрання Сейму, а тому мав юридично закріплений обмежений строк своїх повноважень як глави держави. Маючи на меті реалізацію цього принципу, Скоропадський постійно наголошував на необхідності скликання Українського Сейму (його "Грамоти" від 29 квітня, 22 жовтня 1918 р.), а Рада Міністрів у листопаді 1918 р. встигла вирішити питання про склад комісії з розробки відповідного закону. Скликання Сейму було намічено на січень 1919 р. [5].

Загострення ситуації в країні поставили гетьмана перед проблемою забезпечення керівництва державою в разі непередбачених обставин. Усе це зумовило появу 1 серпня 1918 р. «Тимчасового закону про верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України». Закон передбачав перехід влади до державного органу – Колегії Верховних Правителів Держави, яка складалася з трьох осіб. Одну з них визначав заздалегідь сам гетьман, друга – обиралася Державним Сенатом, третя – Радою Міністрів. Цей документ можна розглядати і як фактичне закріплення наслідування. Гетьман визначав не лише власного спадкоємця, а й спадкоємця названого ним. Гетьман зобов'язувався власноручно скласти грамоту в трьох примірниках без будь-яких свідків. У грамоті зазначалися прізвища двох осіб: першою називалася та, що стає безпосереднім правителем, а друга – наступником верховного правителя. У разі тяжкої хвороби, як і в разі смерті гетьмана або від'їзду його за межі України відкривались всі три конверти і оголошувалось ім'я чергового верховного правителя. Лише після цього Державний Сенат і Рада Міністрів таємним голосуванням простою більшістю голосів обирали двох інших членів колегії. Колегія брала на себе всі права і обов'язки гетьмана, але в жодному разі не повинна була навіть торкатися питання про зміну положень «Грамоти» Скоропадського від 29 квітня 1918 р. [6]. Механізм цього закону було задіяне один раз, коли гетьман перебував із державним візитом у Німеччині, тоді колегію очолив голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб.

Таким чином, гетьман у певному розумінні уособлював собою державу, виступаючи у внутрішній і зовнішній політиці як глава держави, фактично здійснюючи одноособове правління і був формально незалежним у своїй діяльності. Однак у заяві Ради Міністрів Української Держави від 10 травня 1918 р. говорилось, що гетьман не має за мету стати самодержцем. "Назва Гетьман, це втілення в історичній національно-українській формі ідеї незалежної і вільної України. Стоячи на чолі українського правительства, гетьман тим самим відновляє і закріпляє в народній свідомості думку про невідбиральні народні й козацькі вольності". Влада гетьмана не мала такої важливої риси монархії як довічність правління – гетьман призначався тільки до скликання Сейму. В. Виниченко зазначав, що деякі українські політичні сили запропонували розглядати гетьмана як "тимчасового президента" України [7]. Але, зрозуміло, що порівняння гетьмана з президентом також є перебільшенням.

Для здійснення своїх повноважень гетьман мав розгалужений апарат, який складався з трьох підрозділів: штабу, головної квартири та канцелярії. Вже 1 травня 1918 р. уряд

ухвалив положення «Про Головну квартиру Гетьмана», що мала складатися «з Чинів, які знаходилися при Гетьмані для доручень, Власної Канцелярії і Штабу Гетьмана». Потреби на утримання всіх підрозділів апарату гетьмана визначалися державним бюджетом. 16 липня 1918 р. були затверджені тимчасові штати штабу гетьмана. Він складався з чотирьох частин: штатів осіб біля гетьмана, штатів гетьманської похідної канцелярії, штатів гетьманського коменданта і штатів гетьманського господаря. Повноваження гетьмана закріплювались у положенні «Про штаб гетьмана всієї України».

На штаб покладалися такі завдання, як: ведення ділового листування гетьмана; інформування про політичну та економічну ситуацію в Україні і за її межами; гарантування особистої безпеки гетьмана; нагляд за політичними партіями та опозиційними силами; організація місцевих і зарубіжних поїздок гетьмана; архівна справа. Штаб займався кадровими питаннями в головній квартирі гетьмана (призначення, звільнення службовців, а також переведення та відпустки).

Основними завданнями канцелярії було діловодство та приймання скарг і прохань, які вирішувалися гетьманом. Очолював канцелярію Генеральний писар. До його обов'язків входило супроводжування гетьмана на ділових зустрічах, прийомах, нарадах, військових оглядах. Загалом штаб і канцелярія налічували 25 осіб.

На головну квартиру гетьмана покладалося завдання охорони всієї адміністрації гетьмана. Організаційно головна квартира складалася з генеральної старшини, гетьманських осавулів, особистого секретаря та ін. [8].

Одним із головних та важливих державних органів, який уособлював і законодавчу, і виконавчу владу була Рада Міністрів. Тому її повноваження та особливості треба розглянути ширше. До компетенції Ради Міністрів, як колегіального органу, за «Законами про тимчасовий державний устрій України», належало спрямування та «об'єднання праці окремих відомств по предметах як законодавства, так і вищого державного управління (законодавча та виконавча функції). Отаман-Міністр і Міністри відповідали перед гетьманом за загальний хід державного управління. За преступні по посаді вчинки Отаман-Міністр і Міністри підлягають громадській і карній відповідальності» [9].

Повноваження міністрів передбачали розроблення законодавчих актів стосовно свого напрямку державного управління. Для оперативності та більш ефективного управління процесами міністрам надавалося право не тільки тлумачити закони, а й видавати підзаконні акти після попереднього їх схвалення лише Радою Міністрів.

Виходячи з компетенції та повноважень Ради Міністрів, можна зробити деякі висновки: Рада Міністрів – колегіальний орган, який виконував функції координації загальнодержавних програм і узагальнення законодавчої ініціативи міністерств та окремих відомств; Отаман-Міністр здійснював підбір кандидатів на міністерські посади, головував на засіданнях; «керування справами Ради Міністрів накладалося на Генерального Секретаря»; міністри, кожний особливо, несли відповідальність тільки перед гетьманом; гетьман сам ухвалював рішення про довіру чи недовіру кабінету в повному складі. Але разом із цим, свої накази та розпорядження він повинен був погоджувати з головою уряду або з міністром, який відповідав за певну сферу державного управління.

Уряд гетьманської України спочатку мав дві назви - Кабінет Міністрів та Рада Міністрів, а Голова Уряду – Отаман-Міністр (терміни «Кабінет Міністрів», «Отаман-Міністр» вживаються в «Грамоті до всього українського народу», «Законах про тимчасовий державний устрій України»). Але остаточно закріпилися назви – Рада

Міністрів і Голова Ради Міністрів (ці терміни вживаються в інших нормативно-правових актах періоду гетьманату) [10].

Після приходу до влади гетьман уповноважив створити саме український кабінет М. Устимовича-Сахна, потім професора Василенка, але лише третьому прем'єрові Ф. Лизогубові, нащадкові старого козацького роду, вдалося створити кабінет. До уряду ввійшли: Д. Дорошенко – закордонні справи, О. Рогоза – військові справи, А. Ржепецький – фінансові справи, С. Гутник – торгівля, М. Василенко – освіта та ін. Склад першої Ради Міністрів свідчив про те, що гетьман намагався ввести до міністерств фахівців, які знали своє діло [11].

Організаційно уряд гетьманської України складався з міністерств, Державної канцелярії, Управління справами Ради Міністрів та Малої Ради Міністрів.

При розгляді центральних державних виконавчих органів Української Держави слід звернути увагу на міністерства. По-перше, на початку гетьманування їх було 11: внутрішніх справ, закордонних справ, народного здоров'я, народної освіти, праці, харчових справ, промисловості й торгу, фінансів, шляхів, військових та судових справ, а згодом було утворено ще два міністерства –земельних справ та сповідань. По-друге, міністерства мали різнопланову й водночас типову внутрішню структуру. Вони складалися з департаментів, але були й винятки – Головні інспекції, Головні управління тощо. У свою чергу департаменти розподілялися на відділи. Окрім цього, при міністерствах функціонували самостійні підрозділи, зокрема при Міністерстві юстиції – Головне управління місцями ув'язнення та головна інспекція по пересиланню в'язнів. По-третє, крім функціонально-галузевих підрозділів, до структури міністерств входили організаційно-адміністративні відділи (так, відділи персонального складу займалися кадровими справами як у своєму міністерстві, так і в підлеглих їм установах [12].

Голова Ради Міністрів мав власну канцелярію, що була його своєрідним особистим апаратом. До складу Державної канцелярії входили Держсекретар та його товариші, Юридична рада, департамент законодавчих справ, відділ кодифікації законів, державна друкарня. Канцелярія відала всіма справами, що надходили на вирішення і розгляд до Голови; листуванням з міністерствами, начальниками відомств та представниками іноземних держав; справами, що вносилися на розгляд Ради Міністрів Головою. Таким чином, Державна канцелярія грала важливу роль у розробці нормативних актів, узгодженні позицій відомств.

Одночасно з Державною канцелярією діяв ще один підрозділ Ради Міністрів – Управління справами Ради Міністрів. Управління складалося з канцелярії, департаменту преси, державного телеграфного агентства, господарчого департаменту, департаменту законодавчих справ. На чолі Управління справами знаходився Держсекретар, який призначався гетьманом.

У травні 1918 р. була утворена Мала Рада Міністрів, яка складалася з товаришів міністрів та осіб, що заміняли їх із правами товаришів міністрів. У першу чергу вона займалася обговоренням законопроектів у першому читанні. Очолював Раду один із міністрів або їх товаришів за призначенням Ради Міністрів. До компетенції Малої Ради належали також: розгляд таких адміністративних пропозицій міністерств, які за складністю не вимагали взаємної згоди відомств у письмовій формі; розгляд проектів, штатів і кошторисів, що складалися окремими міністерствами; розгляд інших справ, які Рада Міністрів передає на розгляд Малої Ради та ін. [13]. Мала Рада Міністрів була одним із прогресивних новоутворень. Її діяльність дала можливість Раді Міністрів сконцентрувати увагу лише на стратегічних напрямках і рішеннях.

П. Скоропадський і його уряд мали цілком конкретну програму розбудови Української Держави. За безпосередньої участі гетьмана було прийнято понад 300 законів і серед

них перший в історії України «Закон про громадянство Української Держави» (від 2 липня 1918 р.). Була проведена значна робота з українізації органів державної влади і управління. Розв'язувалися економічні проблеми, основані на принципах законності, недоторканності приватної власності та вільного підприємства. Значні успіхи були досягнуті в промисловій, торговельній і фінансовій сферах. Формувалися надійні організаційні засади для розбудови національної культури, науки і освіти. У закордонній політиці уряд чимало робив для налагодження відносин України з іншими державами, зміцнення її міжнародних позицій тощо. Але залишалася низка невирішених проблем, а саме земельне питання, формування регулярної армії та ін.

За часів Української Держави важливим було питання організації проходження державної служби. Систематизація та впорядкованість інституту державної служби України відбувалася лише в цей період. І хоча гетьман керувався колишніми законами Російської імперії, але це не можна назвати повним копіюванням.

Усі державні службовці поділялися на класи за посадою і пенсійним забезпеченням. На посади 1 і 2 класу призначав лише гетьман. На посади, що відповідають 3 класові, призначали згідно з наказом, підписаним гетьманом, відповідним міністром та держсекретарем. Посади 4 класу обіймали згідно з наказом, який підписувався гетьманом та міністром відповідного міністерства. Державні службовці 5 класу призначалися, згідно з наказом відповідного міністра, після погодження з гетьманом поданих списків. Посади 6 класу призначав відповідний міністр власноручно. Посади 7 класу й нижче регламентувалися порядком, який встановлювався в кожному окремому відомстві особисто міністром. Звільнення відбувалося в такому ж порядку, як і призначення [14].

Взагалі, стосовно кадрового забезпечення гетьманської України, то згідно з «Грамотою до всього українського народу» – «Центральна і Мала Рада, а также всі земельні комітети розпускаються. Всі Міністри і товариші звільняються, всі інші урядовці, працюючі в державних інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків» [15]. Слід звернути увагу, що гетьман і його прихильники намагалися залучити професіоналів та спеціалістів, які мали досвід роботи. Усі державні службовці гетьманської адміністрації складали урочисту обітницю, у якій присягалися «вірно служити державі українській, визнавати державну владу, виконуючи її закони і всіма силами охороняти її інтереси і добробут».

У період гетьманату робилися спроби створити ефективний апарат контрольної служби. 30 серпня 1918 р. був прийнятий закон «Про тимчасову організацію Державного контролю». Закон передбачав, що «контрольні установи в їх ревізійній діяльності зовсім не залежать від інших установ, за винятком законодавчих». Структура центральних установ державного контролю відзначалася простотою. Очолював державний контроль Генеральний контролер, який мав ранг міністра. Щодо компетенції державного контролю, то вона не була чітко визначена. Положення закону «Про тимчасову організацію Державного контролю» підтверджують поєднання контрольної й законодавчої влади.

8 липня 1918 р. Рада Міністрів прийняла закон «Про утворення Державного Сенату». Фактично цей закон визначав лише структуру Державного Сенату та вимоги до сенаторів і порядок їхнього призначення. Законом передбачалося створити замість Генерального Суду Центральної Ради іншої вищої судової інстанції – Державного Сенату, «Президент Державного Сенату і Сенатори Загального Зібрання призначались наказами гетьмана, після попередньої ухвали кандидата Радою Міністрів». У свою чергу Сенат поділявся на Генеральні суди: Адміністративний, Цивільний, Карний. Сенату належали переважно функції касаційного суду. При кожному Генеральному суді запроваджувалася прокуратура. Зберігалися діючі до революції судові палати [16].

Спостерігається поєднання судової та виконавчої влади бо Сенатори Загального Зібрання можуть бути призначені на посади міністра чи державного секретаря, або товариша міністра чи товариша державного секретаря.

Таким чином, в Українській Державі Павла Петровича Скоропадського (1873 – 1945 рр.), яка проіснувала лише вісім місяців, була створена специфічна модель державних органів влади і управління.

На процес створення та функціонування органів державної влади цього періоду впливали такі фактори: з початку існування доба гетьманату була заповнена боротьбою уряду з більшовиками (зовнішній фронт), з російськими організаціями, з українською опозицією (внутрішній фронт); тяжка спадщина, яку дістав гетьманський уряд від попередньої доби (зобов'язання постачати Німеччині та Австро-Угорщині продукти харчування за Брестською угодою); великі проблеми в галузі соціальних відносин (чекання селянства на безоплатну передачу поміщицької землі); існування каральних загонів, пов'язаних із німецькою окупацією, за діяльність яких відповідальність падала на гетьмана.

Однією з головних рис періоду гетьманщини була концентрація всієї повноти державної влади в органах державного управління. Розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову в державному механізмі не застосовувався.

Представницький законодавчий орган в політичній системі держави був відсутній, а юридично незалежна судова влада підпорядковувалася центральним органам державного управління.

Пріоритетну роль у системі державного управління відігравав орган держави в одній особі гетьмана, повноваження якого поширювалося на сферу законодавчої, виконавчої і судової влади. Організаційна структура вищих органів державного управління відзначалася простотою побудови і широтою компетенції. Така система державного управління була найбільш ефективною в перехідний період. Основне завдання державних органів у цих умовах полягало в стабілізації ситуації і створенні умов для побудови нової моделі державного та суспільного устрою. У досліджуваний період створити такі умови могла тільки політична система гетьманату, яка була оптимальним варіантом організації державного управління на той час.

Звернення до теми гетьманату є актуальним і в сучасні часи, які фактично повторюють минулу історію. Адже перешкоди на шляху утвердження України як незалежної держави багато в чому такі самі, як за часів Скоропадського (нездатність української політичної еліти дійти спільної думки, її невміння поліпшити життя народу реформами). Сьогодення з минулим поєднується дійовими пошуками форм і засобів формування української державності, відчайдушними спробами зрушити з місця побудову цивілізованого громадянського суспільства, навіть у суперечливості рушіїв суспільного прогресу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський / – К.: Політвидав, 1992. – 184 с.
2. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції / марець 1917 р. – грудень 1919 р./ /В. Винниченко/; [репр. відтворення вид. 1920 р.] – К.: Політвидав, 1990. – Ч. 3. – 542 с.
3. Закони про тимчасовий державний устрій України // Конституційні акти України. 1917-1920: Невідомі конституції України / [Прилюк Ю.Д., Жмир В.Ф.]. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.

4. Закони про тимчасовий державний устрій України // Конституційні акти України. 1917-1920: Невідомі конституції України / [Прилюк Ю.Д., Жмир В.Ф.]. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.

5. Грамота до всього українського народу. // Конституційні акти України. 1917-1920: Невідомі конституції України / [Прилюк Ю.Д., Жмир В.Ф.]. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.

6. Тимчасовий закон про верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України // Закони про тимчасовий державний устрій України // Конституційні акти України. 1917-1920: Невідомі конституції України / [Прилюк Ю.Д., Жмир В.Ф.]. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.

7. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції / марець 1917 р. – грудень 1919 р./ /В. Винниченко/; [репр. відтворення вид. 1920 р.] – К.: Політвидав, 1990. – Ч. 3. – 542 с.

8. Яременко О. Система центральних органів державного управління Української держави (квітень – грудень 1918 р.). / О. Яременко // Вісник Української Академії державного управління. – 1999. – № 4. – С. 41-44.

9. Закони про тимчасовий державний устрій України // Конституційні акти України. 1917-1920: Невідомі конституції України / [Прилюк Ю.Д., Жмир В.Ф.]. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.

10. Грамота до всього українського народу; Закони про тимчасовий державний устрій України // Конституційні акти України. 1917-1920: Невідомі конституції України / [Прилюк Ю.Д., Жмир В.Ф.]. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.

11. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття /І. Нагаєвський /. – К.: Український письменник, 1993 – 413 с.

12. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917-1920 рр.: [навч. посібник] / О.Л. Копиленко, М.Л. Копиленко / – К.: Либідь, 1997. – 208 с.

13. Коник С. Рада Міністрів і міністерства Української держави 1918 р.: структура, компетенція та склад. Організація державної служби / С. Коник // Вісник Української Академії державного управління. – 1998. – № 1. – С. 73-75.

14. Закони про тимчасовий державний устрій України // Конституційні акти України. 1917-1920: Невідомі конституції України / [Прилюк Ю.Д., Жмир В.Ф.]. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.; Закон про порядок призначення осіб на урядову службу // Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917-1920 рр.: [навч. посібник] / О.Л. Копиленко, М.Л. Копиленко / – К.: Либідь, 1997. – 208 с.

15. Грамота до всього українського народу. // Конституційні акти України. 1917-1920: Невідомі конституції України / [Прилюк Ю.Д., Жмир В.Ф.]. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.

16. Закон про утворення Державного Сенату // Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917-1920 рр.: [навч. посібник] / О.Л. Копиленко, М.Л. Копиленко / – К.: Либідь, 1997. – 208 с.